

FRANKFURT OKULU VE KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ ELEŞTİRİSİ

Mustafa Kemal ŞAN*

İsmail HİRA †

“Teknolojiyi ve bilimi ele geçiren sanayi toplumu, kaynaklarından her zaman daha etkili biçimde yararlanabilmek için insana ve doğaya her zaman daha etkili bir biçimde egemen olmak üzere düzenlendi.”

Herbert Marcuse

Bir Teorik Model Olarak Frankfurt Okulu

Frankfurt Okulu ve diğer bir adlandırmayla Eleştirel Teori, temel olarak doğaya üstünlük atfeden, insanları efsane ve mitlerden kurtaran ve neticede bireyi, insani olmayan belirlenmiş ilişkiler yasasına mahkum eden Aydınlanma geleneğine yönelttikleri totaliterlik iddiaları ile düşünce dünyasında yerlerini almışlardır. Onlara göre dünyanın büyüünün bozulması ve efsanelerden kurtarılmasının bedeli, yeni efsanelerin yaratılması ve insani olmayan güçlere yeni bir tür teslimiyetle ödenmiştir. Araçsal akıl aracılığıyla devreye sokulan bu yeni yabancılaşma, bilim alanına da sirayet ederek her şeyi teknik yararlılık ve kişisel çığara indirgemıştır (Larrain, 1995: 80).

Eleştirel Teori'nin en etkili olduğu alan onların geliştirmiş oldukları kültür kuramıdır. Okul, bu alandaki kavramsallaştırmasını daha çok kitle kültürü ve kültür endüstrisi tanımlamaları ile ortaya koymaktadır. Onları bu noktaya yönelten temel etmen kapitalizmin sadece ekonomi politik ile açıklanamayacak kadar karmaşık bir yapı arz ediyor olmasıdır. Kapitalizmin geç döneminde ortaya çıkan toplumun temel özelliği olan hegemonya ve ikna süreçlerinin kültürel boyutu onları bu konu üzerine yoğunlaşmaya sevk etmiştir. Frankfurt teorisyenlerince geliştirilen “kültür endüstrisi” kuramının temel çıkış noktasında 1930'lı yıllarda faşizmin hızlı bir gelişim trendi içinde olmasının katkısı büyük olmakla birlikte, sosyalist hareketlerin de dikkate değer bir gerileme içinde olduğu gerçeği de bulunmaktadır. Nitekim, bu yıllarda

* Yrd. Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü

† Yrd. Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü

Avrupa soluna bir dizi yenilgi damgasını vurmuştur. Nazilerin 1933’de iktidara gelmesi, 1934’de Avusturya işçi hareketinin dağılması ve İspanya İç Savaşı’nda Franko’nun zaferleri bu dalganın bazı örneklerini oluşturmaktadır (Callinicos, 2004: 367).

Bu ortam ister istemez enstitü düşünürlerinin olan biteni karamsar bir pencereden değerlendirmelerine kapı aralamıştır. Max Horkheimer, Thedor W. Adorno, Herbert Marcuse, Leo Lowenthal, Erich Fromm gibi düşünürlerden oluşan ekip, Avrupa’da baş gösteren siyasal olaylardan kaçarak sürgün olarak gittikleri A.B.D’de *kitle toplumu, kültür endüstrisi ve tüketim toplumu* konusundaki ilk sistematik çalışmaları yapmışlardır (Kellner, 1989: 147). Kültür endüstrisi eleştirisinin her ne kadar temelleri Avrupa’da atılmış olsa da asıl gelişim yeri Amerika’dır. Frankfurt düşünürlerinin hayatlarının bir bölümünde yaşadıkları Amerika deneyimi onların kültür eleştirilerinde son derece belirleyici olduğu görülmektedir. Bu anlamda 1930’lu yıllarda başlayan Amerika günleri onların bu konuda daha önceden potansiyel olarak var olan düşüncelerini daha bir derli toplu hale getirmelerine de imkan vermiştir. Nitekim onların Amerika’da iken kitle toplumunun beklide ilk versiyonu sayılabilecek Amerikan toplumu, Avrupa’dan farklı bir noktada bulunmaktadır. Fordist kitlesel üretim mekanizmalarının tetiklediği tüketim toplumu olgusu, kitle iletişim araçlarının artan baskı ve etkisi ve özellikle politik amaçlar için kitle iletişim araçlarının kullanılıyor olması, yeni sanat kolu olarak hızlı bir süreci içinde olan sinema’nın geniş kitleler nezdindeki itibarı, eğlencenin adeta bir endüstri halini almış olması, hasılı Amerikan ekonomisinin ve hayat tarzının gelişim süreci onların kültür endüstrisi konusunda düşüncelerinin berraklaşmasını sağlamıştır (Krogh, 1999: 259).

Onlara göre parçalarına ayrılmış bir toplumsal yapı, kaçınılmaz olarak totaliterliğe yol açacaktır. Bu anlamda faşizm hiç de tekelci kapitalizmin siyasal silahı olmayan, bizzat kitlelerin içinden, aşağıdan gelen bir hareket olarak değerlendirilmektedir. Kapitalist uygarlıktaki ailenin yıkılma sürecine girerek yerini “barbarca anlamsızlık, benzerlik ve can sıkıntısı” üreten kültür endüstrisine bırakacaktır (Swingewood, 1996:32). Yine Adorno ve arkadaşları için kitle kültürü ve kültür endüstrisi, modern totaliterliğin temelini oluşturmaktadır. Onların oluşturdukları bu kuram en uç noktasına Herbert Marcuse’nin *Tek Boyutlu İnsan* adlı eseri ile ulaşmıştır. Bu kitapta Marcuse, modern toplumdaki insanın sıradan deneyimleri, çalışmanın “tüketici, sersemletici, insanlık-dışı bir kölelik haline geldiği”

bir toplumsal dünyada “zahmet, saldırganlık, sefalet ve adaletsizliği” sürdüren “sahte ihtiyaçların” egemenliğinde bir alan olarak tasvir edilmektedir (Swingewood, 1996 : 40).

Frankfurt Okulu, temelde birbiriyle ilişkili olan üç konu üzerinde durmuş ve söz konusu olguların eleştirel çözümlemesini yapmaya çalışmıştır. Frankfurt Okulu’nun üzerinde yoğunlaşmış olduğu konulardan ilki, sosyal bilimlerde pozitivist epistemolojik ve metodolojik eleştirisi, ikincisi, teknokratik-bürokratik yeni bir egemenlik biçiminin oluşumunda temel bir etmen olarak bilim ve teknolojinin ideolojik etkisine yönelik eleştirel bir tavır ve son olarak da, *kültür endüstrisi* ya da genel olarak tahakkümün kültürel boyutlarının çözümlenmesidir. (Bottomore, 1997: 61). *Kültür endüstrisi* kavramı sosyal bilimler literatürüne Frankfurt Okulu üyelerinin, modernlik paradigmasının *kültürü* standartlaştırıcı etkisine yönelik bir eleştiri vasıtası olarak yaptıkları bir katkıdır.

Eleştirel teorisyenler geniş bir toplumsal femomenler silsilesini analiz etmek ve çağdaş kapitalizmin totalleştirici eğilimlerini ve yeni tahakküm biçimlerini betimlemek için *metalaşma*, *mübadele*, *şeyleşme* ve *fetişleşme* gibi Marksçı kategorileri kullanmışlardır. Eleştirel teorisyenlere göre, kapitalist modernlik *bireyin sonunu* hazırlama tehdidi içeriyordu ve yeni bir tahakküm biçimi olarak kültür endüstrisi tek boyutlu bir toplum yaratıyordu. Bu toplum modeli, Foucault’un çözümlemesini yaptığı modernlik pratikleriyle paralellik arz etmektedir. Foucault post-hümanist bir çerçevede, modern dönemde *bireyin ölümü* metaforuyla, bireyin modern teknolojiler tarafından üretilen bir nesne durumuna indirgendiğini vurgulamaktaydı. Aynı şekilde eleştirel teori göre de, bireyin sönükleşmesi, nesneleşmesi; kapitalist sistemin kültür endüstrilerinin, bürokrasilerinin ve toplumsal denetim tarzlarının bir ürünüdür. (Best ve Kellner, 1998:263-64)

Modernlik Paradigması ve Frankfurt Okulu

Frankfurt Okulu’nun modernlik olgusuna yönelik geliştirmiş olduğu eleştirinin temel argümanları, aydınlanma, bilim ve rasyonalite gibi modernlik paradigmasını şekillendiren ve bu yönü ile de geleneksel düşünce ve yaşam biçimlerini birbirinden ayıran ve insana özgürlük vadeden söz konusu düşüncenin, iddialarının aksine yeni egemenlik biçimlerinin taşıyıcısı olduğu yönünde biçimlenmiştir. Bu egemenlik biçiminin temel karakterini *homojen*

bir toplum yaratma ideali oluşturmaktadır. Söz konusu idealin referans noktası da modern sosyal bilim anlayışı tarafından şekillenmektedir.

Nitekim, Frankfurt teorisyenleri, bilimsel yöntemin insanla ilgili konulara uygulanmasına, bunun insanın gizil güçlerini ve özgürlüğünü yadsımakla eşdeğer olduğu gerekçesiyle karşı çıkarlar. Pozitivist sosyal teori, doğa bilimlerinin yöntemini iktisat ya da toplumun yasalarını keşfetmek amacıyla kullanırken, baskıcı toplumların düzenliliklerini, yalnızca tevekkülle kabul edilebilen olgular olarak resmeder (West, 1998: 87).

Eleştirel kuramcılara göre, incelenmesi gereken asıl alanlar *araçsal akıl* denilen ve özel olarak modern sanayi toplumunun gelişmesi sürecinde gözlemledikleri totaliter tahakküm biçimleri idi. Araçsal akıl, dünyayı ve diğer insanları nasıl sömürebileceğine bakmakta ve değerleri, bilgi ve yaşam açısından önemsiz bir role indirmektedir. Bu düşünce tarzı modern sanayi toplumunun tipik bir özelliğidir ve tahakküm yapılarıyla doğrudan bağlantılıdır (Marshall, 1999: 180).

Frankfurt Okulu teorisyenlerinden önce araçsal akılcılık konusunda yazan Max Weber araçsal akılcılığın modernite çağında insan davranışını düzenleyen başlıca etken olduğunu söylemişti (Bauman, 2005:181). Onların aydınlanma, pozitivism ve modernliğe ilişkin eleştirilerinde, Weber'in toplumun rasyonalizasyonu ile ilgili tezlerine dayalı olarak, bürokrasi ve kapitalizmin tek yanlı akılcılığı ve araçsal akıllı temsil ettiğine yönelik görüş bildirmişlerdir. Söz konusu düşünürler, bu görüşler bağlamında bürokrasi ve kapitalizmin toplumu formel akılcılık açısından manipüle ettiğini ve bu durumda da irrasyonel sonuçların ortaya çıkmasını engelleyemediğini ifade etmişlerdir. Buna ilave olarak, araçsal akıl perspektifinden hareketle insana ve dünyaya yönelik değerlendirmeler, onların nasıl sömürülebileceği yönünde odaklanmıştır. Totaliter yönetim ve tahakküm biçiminde somutlaşan bu tavır, modern toplumlara özgü düşünce tarzından kaynaklanmaktadır.

Bu anlamda onların oluşturmuş olduğu kuram, modernliğin *çelik kafesinin* gölgesi altındadır ve son derece kötümser bir boyut içermektedir. Toplumun tek yanlı rasyonalizasyonu, insanı yabancılaşmış ve bürokratik bir tarzda tanzim edilmiş bir *çelik kafes*'e hapsedmiştir. Daha önce bu noktada önemli açıklamalarda bulunan Weber, mesele hakkında kaygılı olsa da

sonuna kadar modernist paradigmaya sadık kalmıştır. Frankfurt teorisyenleri ise Weber'in aksine araçsal akla duydukları güveni yitirmişlerdir. Bunda, yaşadıkları çağın onlar üzerindeki etkisi büyüktür. Bu nedenle de onlar, Weber'in toplumun rasyonelleşmesi adına bu süreçleri kaçınılmaz olarak kabul etmesine mukabil, çelik kafesten bir çıkış yolu arayışı içinde olmuşlardır (West, 1998: 94; Touraine, 1994: 178).

Eleştirel düşünörlere göre kitle kültürü ve kültür endüstrisi eleştirisi, modernliğin kurmuş olduğu denetim ağının ve çelik kafesin toplumun manipöle edilmesinde ne derece etkin bir işlev gördüğünü göstermek için son derece elverişli bir görev ifa etmektedir. Kültür endüstrisi görünüşte toplumsal anlamda eşitlikçi bir yapı oluşturuyor gibi görünse ve bireyselleşmeye destek veriyor iddiası taşısa da esasta bunun tam da karşıtı bir konumda bulunmakta, bireyi şeyleştirerek/ nesneleştirerek makinenin bir dişlisi mesabesine indirgemektedir. Modernliğin bünyesinde var olan bu çelik kafes, bireyi, kültür endüstrisi aracılığıyla denetim altına almaktadır. Özellikle teknolojik alanda yaşanan gelişmeler bu denetim ve tahakküm süreçlerine daha da hız katmaktadır. Teknolojinin hayatın her alanında yaygınlaşıp gelişmesi Avrupa'da otoriter rejimlerin denetimlerini artırmalarına hizmet ederken, Amerika'da da kültür endüstrisinin hegemonyasına güç katmaktadır (Jay, 1989 :312).

Toplumun Kültüründen Kültür Endüstrisine

Sosyoloji literatüründe kültür kavramı ya da olgusu, her toplumun kendi iç dinamikleri tarafından üretilen örf, adet, estetik, sanat, edebiyat, hukuk, din, ahlak gibi değerler manzumesini içeren dinamik bir sürece işaret eder. Kültür bu hali ile, üretildiği toplumu diğerlerinden ayıran ve farklı kılan bir boyuta sahiptir. Sanayi öncesi geleneksel toplum yapılarında kültür, birçok alt-kültür ögelerini de içeren bir çeşitliliğe sahipken, modern sanayi toplumlarında, standart ve seri üretim gibi sanayinin doğasına uygun bir duruma getirilmiş vaziyettedir. Artık, kültür olgusu çağımız üretim gereklerine uygun bir sanayi kültürüdür. Oysa sanayinin kuralları kültürün özü ile çelişmektedir. Sanayinin rasyonalitesi seri ve standart bir üretimi gerektirmektedir. Dolayısıyla söz konusu sanayinin kuralları yaratıcılığı verimsizleştirmekte, yaratıcılığı aklın dar sınırları içine kapatmakta ve özgünlüğün giderek kaybolmasına yol açmaktadır.

Enstitüye mensup teorisyenler, *kitle kültürü* terimini kültürün kapitalist örgütlenişinin, gerçekte olduğu gibi, sermayenin ihtiyaçlarına değil de, kitlelerin ihtiyaçlarına hizmet ettiği izlenimini verdiği için, kitle kültüründen değil de *kültür endüstrisinden* söz ederler. Kültür endüstrisinin etkisi altına aldığı toplumların bilinçli ve bilinçsiz durumlarını inkar etmek mümkün olmasa da, kitleler aslında teknolojinin bir aygıtı konumundadırlar. Sanat eserleri kâr güdüsüyle sermaye birikiminin mantığına daha sistematik bir biçimde tâbi tutulurlar. Entelektüel kültürün eleştiri potansiyeli, kültür endüstrisinin, bireyin kapitalizme intibakının kolaylaştırıcı, konformist ya da ‘olumlayıcı’ ürünleri tarafından ortadan kaldırılır (West, 1998: 95-96).

Adorno ve Horkheimer *kültür endüstrisi* kavramını 19. Yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Amerika ve Avrupa’da yükselmeye başlayan eğlence endüstrisinin kültürel biçimlerinin metalaşmasını vurgulamak amacıyla kullanmışlardır. Söz konusu düşünürlere göre, eğlence endüstrisinin yükselmesi kültürel ürünlerin standartlaşması ve rasyonalizasyonu ile sonuçlanmıştır. Üretilen bu kültürel veya sanatsal ürünler kapitalist birikim ve kâr elde etme amaçlarına uygun olarak kitlelerin tüketimi için hazırlanmıştır (Çağan, 2003: 183). Bu ürünler, tüketici bireye bir yaşam biçimi, bir dünya görüşü benimsetir, şartlandırır ve değişik toplum sınıfları içinde çok sayıda insan tarafından benimsenir duruma geldikleri zaman, reklam değerleri bir yaşam biçimi yaratır. Böylece *tek boyutlu düşünce* ve *davranışlar* biçimlenmiş olur (Marcuse, 1975: 27).

Kitle iletişim araçları sanatı, siyaseti, dini, felsefeyi, ticareti uyumlu bir biçimde ve çoğu zaman el altından birbirine karıştırmakla kalmıyor, bu kültür alanlarını aynı zamanda ortak bir duruma, bir ticari biçime indirgemektedir. Gönlümüze seslenen müzik bile ticari bir müziktir. Sadece alışveriş değerleri önemli hale gelmekte, bunun dışında her şey önemini kaybetmektedir. (Marcuse, 1975: 76). Horkheimer ve Adorno *Aydınlanmanın Diyalektiği*’nde, geliştirmiş oldukları "*Kültür Endüstrisi*" kavramını, bir kültür kuramından ziyade bir endüstri kuramı olarak geliştirmişlerdir (Adorno ve Horkheimer, 1996:7-8). Bu bağlamda *endüstri* sözcüğü doğrudan doğruya üretim sürecini değil, kültürel bir ürünün standardizasyonunu ve dağıtım tekniklerinin rasyonelleştirilmesini anlatmak amacıyla kullanılmaktadır (Adorno, 2003: 78; Held, 1984:90).

Kültür Endüstrisi Eleştirisinin Dayanakları

Okulun kitle kültürü ve kitle toplumu kuramında iki tema öne çıkmaktadır. 1.Yoğun ekonomik ve teknolojik gelişmeler karşısında geleneksel toplumsallaşma kurumlarının zayıflaması 2. İnsanın emek ve etkinliği sonucu ortaya çıkan nesnelerin, insan kontrolünün dışında gözüken bağımsız, özerk güçlere dönüştüğü kültürün artan somutlaşması. Böylelikle kitle toplumunun parçalanmış insanı “ anlaşılabilir bir zorunluluk” tarafından yönetilmektedir (Swingewood, 1996 :32).

Frankfurt Okulunun geliştirdiği kültür kuramı ve bundan neşet edecek olan kültür endüstrisi eleştirisi, özünde ekonominin belirleyiciliğine bağlı olsa da kültüre de önemli bir yer vermektedir. Bu algılayışa göre kültür, bir dönemi hem destekleyen hem de aşan güçleri içeren bir fenomen olarak algılanmaktadır. Kültür, toplumsal bütünleşmenin yanı sıra değişim ve çözülmeye de eğilim gösteren tüm etkenleri kapsayan hacimli bir kavram kabul görmektedir (Krogh, 1999: 248). Kültür kuramının en baskın kavramlarından biri ve okulun daha sonra toplum bilimleri alanında yapılacak olan kültürel çalışmaların oluşumuna da katkı sağlayacak olan “*kültür endüstrisi*” eleştirisi temel olarak şu argümanlara dayanmaktaydı. Özellikle kavramın mucidi olan Horkheimer ve Adorno'ya göre, ileri kapitalist toplumda finans ve üretici güçler kültür tekellerini de ellerinde bulundurmaktaydılar. Bu yapı temel olarak, kültürü metalaştırarak, bireyleri kitle kültürünün ürünleri aracılığıyla ait oldukları statü gruplarına uygun tüketim biçimlerine motive ederek statükoyu rasyonelleştirmek amacındaydı. Bu kültürde yaşayan her birey, “yaşamına zenginlik getirdiği” söylenen ürünler karşılığında sadece emeğini değil, bütün imkanlarını, boz zamanlarını da satmaktadır. Kitlelere sunulan hedef her zaman daha iyi yaşamak, daha çok üretmek ve daha çok tüketmektir. Ancak “ bir başka dünyaya kaçmak için kullanılamayacak gösterişli arabaların...dondurulmuş yiyeceklerle ağzına kadar dolu buzdolaplarının ...hiçbir entelektüel çaba gerektirmeyen düzinelerce dergi ve gazetenin “ temel sorun olan bireyin daha az çalışarak kendi gerçek ihtiyaçlarını belirleyebileceği gerçeğinin görünür hale gelmesini engellemektir (Marcuse'den Aktaran Avcı, 1990: 30).

Bu toplumda tüketicilerin ihtiyaçlarına uygun olarak ürünlerin üretildiği savunulmaktaysa da esasında temel amaç, üretilen ürünlerin tüketilmesi için tüketicide “yanlış” gereksinimlerin kısıktırılmasıdır. Böylelikle ekonomi, tüketicide tüketime yönelik yaşam biçimleri ve dolayısıyla yanlış ihtiyaçlar yaratmak amacıyla kültürü araçsallaştırmaktadır (Atiker, 1998: 52). Kültür endüstrisi ile okul temel olarak şu noktaları eleştirir konusunu yapmaktadır:

1. Kültür endüstrisi aracılığıyla üretilen ürünler bireyin var olan düzeni kabullenmesini ve onunla özdeşleşmesini sağlayarak kişiyi çepçevre sarmaktadır. Bunun temelinde de kitle kültürünün oluşturmuş olduğu kitlesel tüketim aracılığı ile birey sürekli olarak yanlış ihtiyaçların boyunduruğu altına alınmaktadır. Dolayısıyla eleştirinin ilki tüketim yoluyla bireylerin katı bir denetim içinde tutulmasına vurguda bulunmaktadır. Bu anlamda kitle kültürü ve onun ürettiği kültür endüstrisi, bireyin sahip olduğu toplumsal statü ve rolü ile bağlaşıklık olan bir gereksemeler düzeyi belirleyerek bireyin hangi metaları tüketmesi gerektiğini simgesel biçimde belirlemektedir

2. Kültür endüstrisi, tüketiciyi düşünceye yöneltmez, tersine ona dünyanın hazır yorumlarını sunar.

3. Kültür endüstrisi, esasında statükonun yeniden üretilmesinden ibarettir. Bu nedenle de toplumdaki eşitsizlikleri onaylar. Geçmişte insanlara hitap eden kültürel alanlar farklılaşmıştır. Burjuva toplumlarında yüksek kültür ve eğlence kültürü arasında kesin çizgilerle bir ayırım vardı. Kitle toplumunda ise yüksek kültür, eğlence kültürüne ve popüler kültüre karıştırılarak tümenden kitlesel ve ticari bir hale dönüştürülmüştür.

4. Kültür endüstrisi temelde bireye belli bir yaşam alanı tanıyan gibi görünse de aslında onların bireyselliklerine temelden karşı çıkmaktadır. Bu anlamda bireysellik denetlenen bir boyut ile mümkün olmaktadır. Kişiyi ancak kurulu düzenin işleyişine engel olmayan son derece dar bir alanda farklılaşma imkanı tanınmaktadır. Sonuçta kişi hem sistemin gücü ile özdeşleşme hem de onun tarafından araçsallaştırılma baskısına boyun eğmektedir (Aktiker, 1998: 56; Adorno, 1998: 206-207).

Kültür endüstrisi, eğlenceyi güldürü ve erotik aracılığıyla üretir. Ancak içgüdüyü san'at aracılığıyla yücelteceği yerde bastırılmamış cinselliği dolaysızca sergiler, ama yine de mutluluk beklentisini hiçbir zaman karşılayamaz. Güldürünün bile gerçek mutlulukla bağlantısı koparılmıştır. Bu tür eğlence, iş yaşamının ve toplumsal düzenin acı gerçeklerini yalnızca geçici olarak unutturur ve kişiyi yeniden sistemle özdeşleşip verimli olması için

dinlendirir. Aslında kültür endüstrisi, iş yaşamını, tüketiciye özel yaşamında (eğlence türünde) yeniden sunar. Tüketim baskısı, bireysel gereksemelerin yalnızca endüstri tarafından karşılanabileceği türündeki söylem aracılığıyla değil, endüstrinin karşılamadığı gereksemelerin karşılanmasının olanaksız olduğu mesajıyla da gerçekleşir. Bütün bunların sonucunda kişilerin bireyselleşmesi engellenip onlara salt tüketici rolü yakıştırılarak, bu rolün dışına çıkmalarına olanak verilmemiş, tüketim ideolojisi onlara kabul ettirilmiştir (Atiker, 1998: 55).

Kültür Endüstrisinin Motoru Olarak Tüketim Toplumu

Okulun kültür endüstrisi kuramı tüketim toplumu eleştirisi ile de belli paralellikler taşımaktadır. Bu anlamda, tüketim kültürünün, bireyselliği, demokrasiyi ve toplumu tehdit ettiği gerekçesiyle kültür endüstrisinin bir başka görünümü olan tüketim toplumuna da ciddi bir karşı çıkışla karşılaşılmaktadır. Frankfurt Okulu'nun tüketiciliğe ilişkin eleştirisi daha çok Max Horkheimer ve Thedor W. Adorno'nun birlikte kaleme aldıkları *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı eserde temellendirilen “*Kültür Endüstrisi*” çözümlemesine dayanmaktadır. Max Horkheimer'in daha sonra *Akıl Tutulması*'nda vurguladığı gibi kitle kültürü'nün sunduğu bütün araç ve kolaylıkların, bireysellik üzerindeki toplumsal baskıları güçlendirmekte olduğunu ve bireyin direnme imkanını, modern toplumun atomize edici işleyişi içinde kendini koruma imkanını elinden aldığını ifade etmektedir (Horkheimer, 1990: 166). Horkheimer Löwenthal'a yazdığı bir mektupta, bu konudaki görüşlerinin daha açık bir şekilde ifade etmektedir : “Tüketim, yaşadığımız şu günlerde, ortadan çekilmiş gibi, görünmez kılımla bulunuyor kendisini. Ya da, şöyle söyleyelim; yemek, içmek, bakmak, seyretmek, sevmek, uyumak , birer “tüketim”e dönüşmüştür. Tüketim, artık, insanın işliklerin içinde iken de dışında iken de bir makineye dönüştürmüş bulunuyor (...) Günümüz toplumlarında insanoğlunun uyku saatlerinin dışındaki hali ayrıntılarına varana dek düzenlenmekte olduğu için, gerçek bir kaçış, ancak uyumakla ya da delilik içinde olabiliyor. Ya da bir tür körelme ile , sessizlikle edilginleşmeyle oluyor.” (Jay, 1989: 308-309)

Kültür endüstrisi; eleştirel teori düşünürlerine göre, insanı geçmiş dönemdeki tahakküm yöntemlerine ve pratiklerine oranla çok daha ince ve etkin yöntem ve pratiklerle çendere altını daha önce ifade etmiştik. (Jay, 1989: 313). Bu durum kendini en fazla tüketim alanında

göstermektedir. Bu ise siyasal arenada gelecekte yeni bir faşizm dalgasına boy verebilecek boyutlara ulaşma tehlikesi taşımaktadır. Kültür endüstrisinde kendisini gösteren katı bütünleşme, siyasette nelerin olabileceğinin bir işareti olarak alınmalıdır. Değişik dergilerin ya da filmlerin değişik fiyat ve beğeniye hitap eder tarzda sunulması aslında bütünüyle tüketicileri sınıflandırma, organize etme yada etiketleme olayıyla ilgilidir. “Kimse kaçamasın diye herkes için bir şeyler önaörölmüştür, farklar tesviye edilerek birbirine uydurulmuş ve çekici kılınmıştır. Halkın ihtiyaçları seri niteliği taşıyan bir hiyerarşiyle karşılamak, özelliklerin sırf matematiksel olarak yazıya dökülmesine yaramaktadır.” Bütün tüketicileri kapsayacak çapta bir takım kategorilendirmeler (level) yapılmakta, kimse de bunun neden böyle olduğuna ilişkin bir soru soramamakta, olayı olduğu gibi kabullenmektedir. Halka düşen görev, kendi tipi için seri halde üretilen ürünleri tüketmektir. Birer istatistik malzemesi olarak tüketiciler, propaganda mekanlarından artık bir farkı kalmayan araştırma mekanlarının haritalarında gelir gruplarına göre ayrılmakta ve kırmızı, yeşil, mavi alanlara dağılmaktadır” (Horkheimer ve Adorno, 1996: 11-12).

Adorno ve Horkheimer, tüketim olgusunu azdıran reklamcılığın manipülatif gücünün de farkındadırlar. Reklam, tekel koşulu altında ne kadar anlamsız görünürse o kadar güçlü, etkili duruma gelmektedir. Kültür endüstrisinde üretilen ürünlerin montaj, sentetik ve planlı üretime dayanması ki böylesi bir üretim fabrika üretimini andırması, ürünlerin sadece stüdyolarda üretilen ürünlerden değil, aynı zamanda az çok, basit biyografilerden, yarı belgesel romanlardan ve hit şarkılardan oluşması kültür endüstrisinin reklama bir zemin hazırlamasına neden olmaktadır. Reklam ve kültür endüstrisi, hem teknik hem de ekonomik açılardan iç içe geçmiş, bütünleşmiş durumdadır. Her iki durumda da aynı şey sayısız yerlerde görülebilir; aynı kültürel ürünün mekanik olarak yeniden üretilmesi, tıpkı propagandalarda kullanılan sloganların durumunu andırmaktadır. Reklamcılıkta da kültür endüstrisinde de saptanan standartlar çarpıcı ama bilinen kolay çekici, belli bir beceri ve ustalığın ürünü ve sade özelliklere sahiptir. Hedef aptal ve isyankar olarak nitelenen tüketiciye tahakküm edecek güce ulaşarak onu boyunduruk altına almaktır (Horkheimer ve Adorno, 1996: 58).

Adorno ve Horkheimer’la birlikte kitle kültürü konusunda en etkili olan yazar Herbert Marcuse, tüketim toplumu ve tüketim kültürünün, bireyleri tüketime dayalı yaşam biçimlerini “satın almaya” zorlayan “yanlış ve sahte ihtiyaçlar” ürettiğini ileri sürmüştür. Marcuse, post-endüstriyel kapitalizmin beraberinde getirmiş olduğu tüm nimetleri farklı bir gözle ele alarak,

diğer arkadaşları gibi oldukça kötümser bir perspektif sunmuştur. Yeni oluşmaya başlayan yapının karşı tarafında bulunan şeylerin tümünden farklılaştığına inanmaktadır. Marcuse göre artan cinsel özgürlüğün, daha geniş maddi bolluk ve *tüketimin*, kültüre daha kolay ulaşmanın, daha iyi barınma koşullarının, artan toplumsal hareketliliğin, düşüncenin kontrol edilmesinde gittikçe artan manipülasyona ve karmaşık biçimlere, entelektüel ve manevi yaşamın gittikçe daha çok alçaltılmasına, varlığın değer yitirmesine ve insanlıktan çıkmasına eşlik eden şeyler bu toplumun temel karakteristikleri arasında yerini almıştır. Ona göre modern birey ne kadar mutlu ise, farkında olmadan kurulu sosyo-ekonomik sistemin iktidarına o kadar şaşmaz bir biçimde teslim olmaktadır (Jameson, 1997: 104).

Marcuse, tüketim kültürünün yarattığı bireyselliğin, sömürü ve toplumsal kontrolü sağlamak amacıyla geliştirilen yarı bireysellik olduğunu savunan ilk düşünürlerdendir. Marcuse bu görüşlerini özellikle *One-Dimensional Man* (Tek Boyutlu İnsan) adlı eserinde temellendirmiştir. Marcuse'ün analizine göre, liberal kapitalizmin devrimci çelişkisi, ileri kapitalizmin gerçek karşıtıktan yoksun, 'tek boyutlu' toplumlarından uzaklaştırılmıştır. Bu toplumlar hür seçimlerden, özgür medyadan, tüketici tercihlerinden ve totaliter komünizme aşık zıtlıklardan dolayı, özgür gibi görünmektedir. Oysaki ileri kapitalizmin özgürlüğü, gerçekte, giderek daha etkili bir biçimde yönetilen bir toplumda, dikkati toplumun manipülasyonu ve konformizminden uzaklaştırmaya ve dolayısıyla da, bu manipülasyon ve konformizmi pekiştirmeye yarayan '*baskıcı hoşgörü*'dür. O'nun kasvet verici tasviri, umuda yer bırakmayan, kesintisiz bir manipülasyon ve *denetim toplumu* ortaya koyar (West, 1998:97).

Marcuse'ün tüketicilik konusundaki ana görüşü "*gerçek ve sahte ihtiyaçlar*" ayırımına dayanmaktadır. O'na göre hem gerçek hem de sahte ihtiyaçları birbirinden ayırabiliriz. Sahte olanlar, cendere altına alınan bireye belli sosyal çıkarlar tarafından yukarıdan dayatılır: Aşırı çalışma, saldırganlık, sefalet ve adaletsizliği sürdürecektir ihtiyaçlar gibi. Bunların tatmini bireyi doyuma ulaştırabilir; fakat bireyin mutluluğu, eğer bütünü kapsayan hastalığı teşhis etme becerisini ve bunu iyileştirmesini sağlayacak fırsatı ele geçirmesine yarayacaksa, sürdürülmesi gereken bir koşul değildir. Sonuç olarak ortaya çıkan, *mutsuzluktaki mutluluktur*. Dinlenme ihtiyacı, eğlenme, reklamlara uygun olarak davranmak ve *tüketme*, diğerlerinin sevdiği şeyleri sevmek ve sevmediklerini sevmemek, bu sahte ihtiyaçlar kategorisine girer. Yani birey derin bir manipülasyon aracılığıyla bu tür ihtiyaçlara sürekli yaklaştırılan bir kitle toplumu

tarafından çepeçevre kuşatılmıştır. Böylesi ihtiyaçların bir içeriği ve işlevi vardır ve bunlar, bireyin denetimi dışındaki harici güçler tarafından belirlenir; bu ihtiyaçların gelişimi ve karşılanması çok yönlüdür. Bu tür ihtiyaçlar bir bireye neye mal olmuş olursa olsun, bu birey kendini bunlarla ne kadar özdeşleştirirse özdeşleştireceği ve tatmin olduğunu düşünsün, durum değişmeyecektir; bunlar başlangıçta oldukları gibi olmayı sürdürecektir ve esas amaçları olan insanların baskı altına alınmasını gerektiren bir toplumun ürünleri olarak kalacaktır (Marcuse, 1997: 17-18). Öte yanda bireyler, üretim aygıtlarının çıkarları doğrultusunda aslında gereksiz olan tüketim biçimlerine güdülendirilerek çeşitli tüketim kalıplarını benimsediklerinde sisteme olan bağımlılıkları da artmaktadır. Bu, onların kendilerine ihtiyaç olarak gösterilen yada dayatılan metaları elde etmek adına daha çok çalışmalarına ve böylelikle de üretim aygıtına daha bağımlı olmalarına neden olacaktır. Bu durumda birey, ne kadar çok çalışma zorunluluğuna sokulursa, sistem çıkarlarıyla kendi çıkarları arasındaki farklılık azalarak sistemle özdeşleşir (Atiker, 1998: 62)

Manipülatif ihtiyaçları bu şekilde tanımladıktan sonra Marcuse, nelerin zaruri ve gerçek ihtiyaçlar olduğu konusuna açıklık getirecektir: Son tahlilde neyin gerçek, neyin sahte bir ihtiyaç olduğu, bireylerin karar vereceği bir durumdur, ama ancak buna sadece kendilerinin karar verebilmesi halinde. Özerklikten alıkonuldukları sürece, güdümlendikleri (ta ki içgüdülerine kadar) ve ideolojik bombardımana tabi tutuldukları sürece bu kararı kendileri veremeyeceklerdir. Bununla birlikte, aynı nedenle hiçbir kimse de hangi ihtiyaçların yaratılması ve tatmin edilmesi gerektiğine karar verme hakkına sahip olamaz (Marcuse, 1997: 19). Yani içinde yaşanan ileri kapitalist sistem tarafından dizayn edilmiş tüketim toplumunda bireylerin bu manipülasyon ve cendereden çıkarak gerçek ihtiyaçlarının nelerden oluşacağına karar verebilmesi neredeyse imkansızdır. Bu bakımdan gerçek ihtiyaçların hayati olanlarla sınırlandırılması bireye daha az güdümlenme ihtimali bırakacaktır. Marcuse, bu ihtiyaçları da şu şekilde belirler: “Karşılanması gerektiği tartışılmayacak ihtiyaçlar hayati olanlardır-erişilebilir kültür düzeyinde beslenme, giyim barınma” (Marcuse, 1997: 18). Marcuse’ün gerçek ihtiyaçları belirlemesinde yatan temel mantık, bu ihtiyaçların herhangi bir ideolojik güdümlenme içermediğinden emin olabileceğimiz gereksinimler olmasında yatmaktadır. Bedenimizin temel fizyolojik ihtiyaçlarını karşılarken “özerk” davrandığımızdan oldukça emin olabiliriz.

Kitlesel üretim ve tüketimin kapitalist toplumda alt grupların, hakim sınıfın egemen değerleri ve uygulamaları tarafından asimilasyonunun hayati özelliklerin olduğunu ileri sürmektedir. Marcuse'a göre, hazcılığın potansiyel radikal karakteri, hazcı mutluluğu yalnızca özel tüketim siperine hapseden çağdaş üretim süreçlerinin gelişimiyle sersemlemiştir. Bu eleştirel konumu muhafaza etmek için Marcuse gerçek ve sahte ihtiyaçlar arasında keskin bir karşıtlık geliştirmeye zorlanmıştır. Ancak bu karşıtlık kuramsal olarak problematik ve yetersiz kalmıştır (Turner, 2002: 180). Ancak yine de Marcuse'nün çözümlenmesi küreselleşme olgusu önünde daha da dikkat çekici bir boyut da taşımaktadır. Marcuse'ün modern kapitalizmin tüketicinin tüketime bağımlılığının bilinç dışı bir düzene ulaştığına ve arzuların kısıktırılmasına ilişkin görüşleri bugün için sadece gelişmiş Batılı ekonomilerin bir özelliği olmaktan çıkarak alabildiğine küreselleşmiştir. Bu açıdan Marcuse'ün yazıları, tüketimcilik ideolojisinin ve tüketimin rolünün büyümesi ve evrenselleşmesi yönünde yapılan çalışmaların öncüsü olarak yeniden yorumlanmayı hak etmektedir.

Sonuç

Frankfurt Okulu düşünürlerinin yaşadıkları çağ her yerde görülen totaliter yapıların gölgesinde geçmiştir. Totaliterliğin kökeninde de modernitenin kendisi yatmaktadır. Modernite çeşitliliğin, belirsizliğin, ayrıksılığın yeminli düşmanı bir sitem kurarak bu sapmalarla mücadele etmekte kararlıydı. Bu anlamda modernlik insan faaliyetlerinin tüm alanlarına sirayet eden bir program olarak sürekli olarak genişleme istidadı gösterdi. İnsan faaliyetlerinin kendiliğindenliğini ve bireysel inisiyatifi sınırlandıran ve zihinsel yetenekler kullanılmaksızın mekanik bir biçimde izlenmesi gereken, rutin ve önceden tasarlanmış hareketlere indirgeyen çalışma sistemi *Fordizm*, memurların kimliklerinin ve toplumsal aidiyetlerinin şapka, palto ile birlikte vestiyere bırakılmasını gerektirir, böylece sadece emir ve talimatların tam egemenliğini ön gören modern *bürokrasi*, gözetledikleri insanlara hiç hissettirmeden sakinlerini her an gözetim altında tutan Benthamcı *panopticon* işte bu modern totaliterliğin belli başlı görünümünü oluşturmaktaydı (Bauman, 2005: 128).

Frankfurt teorisyenlerinin geliştirmiş oldukları bu kuram ve eleştirel açıklama biçimi kendilerinden sonra gelen bir çok düşünür tarafından eleştiri konusu yapılmıştır. Eleştirilerin odaklandığı temel noktalar, onların modernliğe fazlasıyla acımasız davrandıkları ve modernliğin kazanımlarını tümüyle görmezden geldikleri noktasında yoğunlaşır. Daha

sonraları Eleştirel Teorinin kendilerinden sonraki kuşağını temsil ettiği kabul edilen Habermas bile onları modernlik imajını haddinden fazla basitleştirdikleri ve kültürel modernizmin akılcı içeriğine haksızlık ettikleri için eleştirmiştir. Ancak onların eserlerinde ortaya koymuş oldukları temel perspektif, modern toplumun aşırı derecede mekanik bir hale gelmesi ve teknolojinin insan hayatını belirleme noktasına kadar yükselmesi olgusu bütünü ile yabana atılamaz. Bu nedenle Okul'un ısrarlı bir şekilde üzerinde durduğu ve modern kültürün bir krizi olarak resmettikleri "şeyleşme/nesneleşme" olgusu da aynı derecede ciddiye alınması gereken bir duruma işaret etmektedir. Onların çalışmalarını kaleme aldıkları yıllarda kültür endüstrisi olarak nitelendirdikleri olgu aslında günümüzle kıyaslandığında henüz ilk aşamalarında idi. Walter Benjamin tüm kuramını fotoğraf ve sinema olgusuna dayandırmaktaydı. Ancak Benjamin'in tanıklık ettiği sinema günümüzde Hollywood adıyla özdeşleşen ve tüm dünyada dev bir endüstri olarak kabul gören bir yapı arz etmemekteydi. Üstelik iletişim de bir devrim olarak anılan İnternet gibi bir yapıyı görme şansları da olmamıştı. Ama yine de eldeki eksik veriler bile onların kuramlarında isabetli oldukları bir çok noktanın olduğuna da işaret etmektedir. Günümüz kitle kültürü çok daha komplike metot ve vasıtalar aracılığıyla insanı cendere altında tutmaya ve ona kendini gerçekleştirecek ve nefes alacak daha az alan bırakmaya devam etmektedir. Eleştirel Kuramcıların eserlerini verdikleri ve gözlemledikleri çağla kıyaslandığında bu baskı ve cenderenin çok daha derin bir biçimde insanlığı baskısı altında tuttuğu bir gerçektir.

Kaynakça

Adorno, Theodor W. (1998). *Minima Moralia*. (Çev. Orhan Koçak, Ahmet Doğukan). İstanbul : Metis.

-----, (2001). Adorno, (Çev. Ünsal Oskay). İstanbul : Der

-----, (2003)Theodor W, 'Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken', *Cogito Dergisi*, sayı, 36.

Atiker, Erhan. (1998). *Modernizm ve Kitle Toplumu* .Ankara : Vadi

Avcı, Nabi. (1990). *Enformatik Cehalet*. Ankara: Rehber.

Benjamin, Walter. (2001). *Pasajlar*. (Çev. Ahmet Cemal) .İstanbul : Yapı Kredi

Bauman, Zygmunt (2005), *Bireyselleşmiş Toplum*, (Çev. Yavuz Alogan). İstanbul : Ayrıntı Yayınları

Best, S. Kellner, D. (1998). Postmodern Teori-Eleştirel Soruşturmalar- (Çev. M. Küçük). İstanbul: Ayrıntı.

Bottomore, T. (1997). Frankfurt Okulu (Ç. A Çiğdem). Ankara: Vadi

Çağın, K.(2003). Popüler Kültür ve Sanat, Yayınları, Ankara: Altınküre.

Held, D.(1984). Introduction To Critical Theory. Berkeley and Los Angeles : University of California.

Horkheimer, M., Adorno, T.W., (1996). Aydınlanmanın Diyalektiği II (Ç. O. Özügül). İstanbul: Kabalcı.

Jay, Martin. (1989). Diyalektik İmgelem . (Çev. Ünsal Oskay), İstanbul: Ara.

Kellner, D. (1989). Critical Theory, Marxism and Modernity, Cambridge and Baltimore: Polity Press and Johns Hopkins University Pres.

Krogh , T.(1999). *Frankfurt Okulunun Kültür Analizi*. Medya İktidar İdeoloji, (Der.: Mehmet Küçük). Ankara: Ark.

Larrain, J.(1995). İdeoloji ve Kültürel Kimlik, (Çev. N. Nur Domaniç), İstanbul: Sarmal.

Marcuse, H.(1975). Tek Boyutlu İnsan (Çev. A. Timuçin, T. Tunçdoğan). İstanbul: May.

Marshall, G.(1999). Sosyoloji Sözlüğü (Çev. O. Akınhay, D. Kömürcü).Yayınları, Ankara: Bilim ve Sanat.

Swingewood, A.(1996). Kitle Kültürü Efsanesi. (Çev. Aykut Kansu). Ankara : Bilim ve Sanat.

Turner, B.S. (2002). Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm. (Çev. İ. Kapaklıkaya). İstanbul: Anka

West, D.(1998). Kıta Avrupası Felsefesine Giriş (Çev. A. Cevizci), İstanbul: Paradigma